

loopender practijken' van Willem vander Tannerijen (77-86), P. W. M. Dorn en J. A. F. Wallert over de invloed van de toenemende handel op de constitutionele ontwikkelingen in de dertiende en veertiende eeuw (87-98), H. F. J. M. van den Eerenbeemt over aspecten van de armenzorg in Den Bosch rondom 1800 (99-108), mw. M. J. H. A. Lijten over de praktijk van het Ehtreglement van 1656 in de meierij (165-179), H. van der Linden over 'Heusden, Holland en Zijdwinde van 1273' (193-207), O. Moorman van Kappen over J. van Heurns Utrechtse dissertatie uit 1772 betreffende de regalia in de meierij (209-216), P. L. Nève over het Bossche notariaat (217-224), G. F. van der Ree-Scholten over de weeskamer van Grave, 1563 tot 1811 (251-261), R. van Uytven scherpt zijn visie op de hoofdvaart op Den Bosch aan (289-297), en A. M. van de Wiel en W. E. M. Leclercq tenslotte behandelen de civiele rechtspraak te Tilburg in de Bataafse tijd naar aanleiding van een casus uit 1808.

A. H. Huussen jr.

J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de 'oude' landbouw* (Dissertatie Landbouwuniversiteit Wageningen 1987, AAG Bijdragen XXIX, Studia Historica XV; Utrecht: HES, 1987, xxiii + 834 blz., ISBN 90 6194 436 8).

In afwijking van recente historische proefschriften over de landbouw van onder meer J. L. van Zanden (Nederland, negentiende eeuw), Ph. Kint (Oost-Vlaanderen, 1800-1850) en J. Blomme (België, 1880-1980) staat hier niet de economische evolutie van een geaggregeerde 'landbouwsector' met een reeks economische concepten centraal, maar de institutionele ontwikkeling van de 'bedrijfsvorm' van de volwaardige boerenbedrijven. Voor Bieleman is de *peasant* geen gestileerde marginale of *inverse* ondernemer, maar de centrale figuur in een flexibele bedrijfsvorm¹.

Met de woorden van W. C. H. Staring licht de auteur toe wat hij onder het integrale begrip 'bedrijfsvorm' verstaat: 'eene bepaalde gewoonte ... waarnaar de boerderijen ingericht, het land bebouwd en het vee aangehouden worden' (155). En méér. Dit wordt in een theoretische paragraaf toegelicht (158). De auteur gaat uit van een 'produktiedoel' dat door de boer wordt gerealiseerd met een bepaald systeem van op elkaar afgestemde elementen: bedrijfsgrootte, grondgebruik, gewassenkeuze (met de vruchtopvolging) en veestapel. Het 'produktiedoel' ondergaat de sterke invloed van de buitenregionale vraag (en de afstand tot de afnemers), terwijl lokale regelingen en het ecologisch milieu nog nadere beperkingen stellen. Veel minder duidelijk is de toevoeging, dat de bedrijfsvorm 'in de meer perifere delen' van het systeem ook gevolgen ondervindt van socio-demografische ontwikkelingen, via veranderingen in pacht en eigendom en via differentiatie en specialisatie van de beroepsbevolking (158).

Deze elementen van de bedrijfsvorm vindt men in de hoofdstukken en paragrafen terug, hoewel enkele nieuwe er nog ingesmokkeld blijken te zijn: de belastingdruk en de bemesting bijvoorbeeld. Bieleman hanteert 'de bedrijfsvorm' als een heuristisch concept. Het wordt niet als zodanig door de tijd gevolgd, doch afzonderlijk per element. Telkens wordt op zeer deskundige wijze de lange-termijngeschiedenis van een steunpilaar van het boerenbedrijf (onder kopjes als 'het paard', 'het rundvee', 'het varken', 'het schaap', enzovoort) geschetst, waarna — en hier schuilt een grote kwaliteit van de auteur — de veranderende rol en betekenis van het behandelde fenomeen voor de bedrijfsvoering uit de doeken worden gedaan.

Eenzelfde gesegmenteerde aanpak vindt men terug in de soms breedvoerige regionale analyses. Het is begrijpelijk dat de auteur zo min mogelijk wil aggregeren om regionale evoluties

van bedrijfsvormen te reconstrueren, maar na vele honderden bladzijden smacht de lezer naar een uiteenzetting van de geleidelijke transformatie van de geïntegreerde bedrijfsvorm als totaliteit, in een context van externe marktkrachten, interne bevolkings- en belastingdruk en langzaam wijkende sociale en ecologische beperkingen. Hij moet erg lang wachten op dat geïntegreerd beeld. In een prachtige, jammer genoeg erg korte synthese van twaalf bladzijden worden tenslotte vanaf bladzijde 663 de hoofdlijnen van de veranderende bedrijfsvorm geschetst.

In het zeventiende-eeuwse bedrijf vormde de akkerbouw de spil, maar bestond ook een extensieve veehouderij, een consequentie van de perifere ligging van Drenthe ten opzichte van het afzetgebied Holland. In de periode 1650-1750 vond—als gevolg van dalende prijzen—een algemene intensivering van de bedrijfsvoering plaats. Hiermee kon een groter produktievolume van rogge worden gerealiseerd. De rundveebezetting werd verminderd, terwijl de boeren hun niet-agrarische activiteiten afstootten. Dit pakte gunstig uit toen in de periode 1750-1810 de graanprijzen stegen. In de eerste helft van de negentiende eeuw sloeg de graanprijscurve echter om en nam mede als gevolg van de snelle groei van de Engelse afzetmarkt de produktie van boter en van varkensvlees snel toe. Aan het einde van de negentiende eeuw trad een nog verdergaande intensivering op, waardoor bovendien een zeer groot aantal kleine bedrijfjes kon ontstaan. Aldus een zeer beknopte samenvatting van dit uitmuntende proefschrift, dat onder meer een prijs verwerfde op het Tiende internationaal economisch historisch congres in Leuven (1990).

Een speciale complicatie bij de interpretatie van de talrijke seriële gegevens, van grondgebruik, veestapel, opbrengsten en dergelijke, is dat er steeds meer 'partiële' en 'micro'-bedrijven in die gegevens meespelen die afwijkende bedrijfsvormen of overlevingsstrategieën kennen. De auteur is gespitst op het volwaardige boerenbedrijf. Om uitspraken te kunnen doen over de evolutie van de bedrijfsvorm weet hij in de meeste gevallen het kaf van het koren te scheiden, maar inzake observaties van bijvoorbeeld de *yield ratios* — een belangrijk twistpunt met Van Zanden — begint men te twijfelen. Zouden er geen belangrijke verschillen tussen volwaardige en andere exploitaties bestaan?

Wat valt over het analytische kader dat Bieleman zich heeft gesteld te zeggen? In grote lijnen blijkt 'de bedrijfsvorm' een zeer nuttig concept, dat het voordeel heeft van een brede archivalische basis voorzien te kunnen worden. Dat is voor een historicus altijd belangrijk. Een nadeel vind ik, dat de relatie tussen het essentiële element 'produktiedoel' van de boer en diens bedrijfseconomische wereld niet helder wordt. Aanduidingen omtrent bewegingen van belastingen, marktprijzen en vraagcomponenten zijn erg globaal en kunnen niet verhullen dat veranderingen in de produktie soms pas na decennia volgen. Hebben de volwaardige boeren intussen zitten slapen? Hebben zij problemen op dorpsgenoten kunnen afwentelen? Verschijnselen zoals verschuivingen in marktprijzen, intermediaire produktie, kosten van grond, hulpstoffen en loonarbeid, in de onderscheiden wijze van belastingen van areaal, gewas, vee en produkt en — niet te vergeten — in veranderende voorkeuren inzake eigen consumptie en eigen inzet van arbeid worden helaas verbrokken behandeld.

Zijn kennelijk landbouwkundig-sociografische herkomst speelt de bedrijfsvorm nog in een ander opzicht parten. Onder de grote constituerende elementen van de bedrijfsvorm heb ik de bedrijfsgebouwen, de technologie en vooral de arbeid gemist. Er zijn interessante passages over bijvoorbeeld de vervanging van inwonend personeel door loonarbeiders. Verborgen blijft in welke mate het steeds groter wordende arbeidsreservoir buiten de volwaardige boerenhuishoudens en de evolutie van de ruilvoet tussen arbeidsloon en agrarisch produkt een beslissende rol hebben gespeeld in de (non-)evolutie van de bedrijfsvorm. Heeft Bielemans bedrijfsvorm in de

eerste helft van de negentiende eeuw geprofiteerd van een snelle verslechtering van de relatieve waarde van arbeid ten opzichte van grond? Ook het zicht op veranderingen in de grond- en arbeidsproductiviteit bij 'zijn' boeren blijft aldus fundamenteel gehandicapt.

De laatste kanttekening is in feite een vraag om voortgezet onderzoek: het belang van de 'echte' bedrijven binnen de Drentse economie neemt fors af. In de zeventiende eeuw had nog ongeveer de helft van de Drentse huishoudens een boerenbedrijf met tenminste twee paarden, rond 1800 was dat aandeel gezakt tot ongeveer een kwart en in de late negentiende eeuw tot minder dan 5%. Hoe relevant is dan nog inzicht in de werking van boerenbedrijfsvormen voor de kennis van het 'systeem' van het oude platteland? Door verspreide gegevens in dit rijke proefschrift wordt men steeds nieuwsgieriger naar de 'bedrijfsvormen' van de kleine en zeer kleine landbouwers, de niet-boeren en de marginalen.

P. M. M. Klep

1 Zie zijn interessante discussie met J. L. van Zanden in het *Tijdschrift voor geschiedenis*, CI (1988) 190-224.

M. Cloet, Chr. Vandenbroeke, ed., *Tien bijdragen tot de lokale en regionale demografie in Vlaanderen* (Brussel: Gemeentekrediet, 1989, 281 blz., BF.800,-, ISBN 90 5066 052 5).

Bij een opsomming van de eigenschappen van historisch-demografen neemt bescheidenheid geen prominente plaats in. Ook de hier gepresenteerde bundel opent met een citaat van P. Chaunu, waaruit de relevantie van dit soort onderzoek moet blijken: 'toute science humaine, sans une puissante base démographique, n'est qu'un fragile château de cartes, toute l'histoire, qui ne recourt pas à la démographie, se prive du meilleur instrument d'analyse' (6). Dat moge zo zijn, toch neemt de modale historicus historisch-demografische studies maar node ter hand. Typerend voor dit specialisme is immers de kwantitatieve benadering met de even broodnodige als afschrikwekkende statistische technieken. De beoefenaren van deze tak van geschiedenis gaan nochtans onvermoeibaar verder. In de inleiding (die overigens al in 1983 geschreven werd!) maken de uitgevers er bijvoorbeeld melding van dat in België het aantal historisch-demografische studies tussen 1977 en 1982 verdubbelde.

Een bundel als de onderhavige maakt de toegankelijkheid daarvan een stuk groter. Aan een tiental auteurs, voornamelijk jonge, recent afgestudeerde historici, werd gevraagd hun volumineuze studies te comprimeren tot circa 25 pagina's met de voornaamste bevindingen. De meeste bijdragen zijn gebaseerd op een gezinsreconstructie, een vorm van demografisch onderzoek die buitengewoon gedetailleerde kennis van het menselijk gedrag in het verleden mogelijk maakt. De prijs daarvoor, gemeten in arbeidsinzet, is hoog en daarmee stoot men op een deugd die deze specialisten ontegenzeggelijk wel hebben: doorzettingsvermogen en geduld. Een gezinsreconstructie van een dorp van rond 1000 inwoners, dat 150 à 200 jaar gevolgd wordt, vergt al snel 1500 tot 2000 arbeidsuren. Toch heeft men dan nog slechts een derde tot de helft van de bevolking op gezinsfiches herenigd, namelijk het sedentaire deel van de inwoners. Dit methodische probleem verontrust de samenstellers niet, zij achten de resultaten representatief voor het demografisch gedrag van de overgrote meerderheid van de bevolking.

De eerste vier bijdragen zijn klassieke gezinsreconstructie-studies, opgesteld volgens de richtlijnen van L. Henry. Ze hebben alle betrekking op de periode van de tweede helft van de zeventiende eeuw tot ± 1800. Voor het vinden van de dorpen in kwestie heeft men een